

KLOKKENKUNST TE UTRECHT TOT 1700

Boekenschouw

D. van den Hul, *Klokkenkunst te Utrecht tot 1700. Met bijzondere aandacht voor het aandeel hierin van Jhr. Jacob van Eyck. (Zutphen, De Walburg Pers) 1982. Stichtse Historische Reeks, 8.*

Muziekhistorische Monografieën, 9. (dissertatie, verdedigd te Utrecht, op 3 december 1982).

352 pagina's, 31 afbeeldingen, formaat 17 x 24 cm, gebonden met stofomslag, prijs f 39,50.

In de loop van de zestiende eeuw schreef zowel een monnik uit de St. Michielsabdij te Antwerpen als de bekende Antwerpse geograaf Abraham Ortelius (1527-1598), dat *eene sot van Aelst* omstreeks 1480 het beiaardspel had uitgevonden¹). Of deze *sot* inderdaad niet goed bij zijn hoofd was, of dat deze kwalifikatie samenhangt met de waardering van het beieren en Ortelius er dus van uitging dat alleen een man die gek was het spelen op de klokken had kunnen uitvinden, laten we hier in het midden. Wanneer de *sot van Aelst* evenwel te werk ging als zijn collega te Utrecht, die zo'n dertig jaar eerder al klokkenspelend werd afgebeeld in een handschrift uit een van de Utrechtse kapittelkerken²), is het te begrijpen waarom hij door Ortelius en de Antwerpse monnik zo denigrerend werd beschreven: ruggelings staand op een laddertje bediende de beierman drie klokken, een *beyertou* in elke hand en het derde gebonden aan zijn linkervoet. (afb. 1) D. van den Hul fantaseert in zijn boek bovendien nog hoe deze beierman bij een vierde beschikbare klok, zittend met beide armen en benen in de lucht, de klokken zou bespelen. . .³).

Bij deze primitieve beiertechniek werden de klepels rechtstreeks door touwen tegen de binnenwand van de klokken getrokken. In de Utrechtse Pieterskerk beschikte de beierman in 1518/1519 over vier klokken; de koster van de Buurkerk in deze stad, kocht in 1535/1536 zes *pleyen (= touwen) aen die clocken om mede te beyeren*.

Het ligt voor de hand dat de op toon gegoten klokkenreeksen, die vanaf de latere vijftiende en de vroege zestiende eeuw voorkwamen, er toe leidden dat naast het traditionele ritmische beieren, het melodische element bij het bespelen van de klokken steeds belangrijker werd. Een technische oplossing om dit uitgebreider mogelijk te maken, werd dan ook spoedig gevonden. In 1482 beschikte de Antwerpse beierman over een primitief soort van klavier; in de Utrechtse Domkerk was in 1506 misschien al een dergelijke voorziening die door elf touwen over katrollen verbonden was met de klokken van Geert van Wou uit 1505.

De ontwikkeling van de beiaard, het klokkenspel of

carillon uit het middeleeuwse klokgelui, vormt letterlijk de spil van het boek van D. van den Hul, waarbij vooral ook de rol die jonkheer Jacob van Eyck in het tweede kwart van de zeventiende eeuw speelde voor de verdere perfectionering van de carillons, wordt benadrukt.

Allereerst is in het degelijke proefschrift door Van den Hul het luiddklokkenbestand in de Utrechtse torens tot 1700 behandeld, geordend naar de verschillende kapittels, kloosters en parochiekerken. Na de gebruiken van het kerkelijke en wereldlijke klokkenluiden, komt in drie hoofdstukken het beieren en beiaardspel, de beiaarden in de Utrechtse torens van 1582 tot 1700, en het beiaardspel op de Utrechtse carillons aan de orde. Tenslotte volgen de belangrijkste biografische en genealogische gegevens van de Utrechtse klokkengieters tot in het laatste kwart van de zeventiende eeuw. Als bijlagen geeft D. van den Hul enerzijds uit verschillende archieven verzameld materiaal en enkele schematisch weergegeven genealogieën ter documentatie van zijn betoog, en anderzijds talloze gegevens over Utrechtse klokken en klokken van Utrechtse gieters, nu per luiddklok gerangschikt.

Het archiefmateriaal in de bijlagen bestaat uit een aantal interessante documenten die betrekking hebben op klokken, klokkengieters en klokkenspelers, en uit overzichten van de beiaardiers; de lijsten van degenen die in de verschillende torens de klokken luidden (torenwachters, koster, orgeltreders, doodgravers en schoolmeesters) zijn eerder curieus dan wettelijk voor het betoog.

Het naar gieter geordende overzicht van de Utrechtse luiddklokken (1385-1696) is in feite een verbeterde en uitgebreide editie van de in 1963 door C. N. Fehrmann en J. W. C. Besemer gepubliceerde lijst⁴). Als eigenlijk buiten de opzet van het boek vallend „addendum” heeft Van den Hul nog een aanvulling toegevoegd op Fehrmann en Besemer wat de klokken van Utrechtse gieters buiten de stad Utrecht betreft. Het overzicht van luiddklokken wordt besloten met de klokken in Utrecht van vóór 1700 die door bronsgieters van elders werden gegoten, waarbij ook de restauratie van het domgelui uit 1982 is opgenomen. Wat dit laatste aangaat, is het een kwestie van smaak, of deze zeven nieuwe klokken wel uitgebreid in de studie over de Utrechtse klokkenkunst tot 1700 thuishoren; het is echter de vraag of en in hoeverre er een historisch criterium werd gehanteerd voor de selectie van de oudere klokken te Utrecht, waarvan geen oorspronkelijke of oude herkomst bekend is. De klok van François Hemony uit Amsterdam, - met het jaartal 1661, de plaatsnaam en de naam van de gieter -, werd pas in 1925 geïnstalleerd in de Oranjekerk aan

de Amsterdamse Straatweg; elke oudere herkomst is onbekend⁵). De niet gesigeneerde elevatieschel uit 1565 in de Catharijnekerk werd pas omstreeks 1870 daar in een smeedijzeren montuur opgehangen, en van de handbel uit 1552 in het Rijksmuseum „Het Catharijneconvent” weten we niet meer dan dat deze afkomstig is van de neogotische Willibrorduskerk uit de jaren 1875/1891 aan de Minderbroedersstraat. In het overzicht ontbreekt evenwel de kleine luidklok met het opschrift SOLI DEO GLORIA en het jaartal 1691, die in de hal hangt van de Doopsgezinde schuilkerk uit 1772-1773 aan de Oudegracht⁶). In overeenstemming met het karakter van de schuilkerk, is dit anonieme klokje daar slechts symbolisch als luidklok in gebruik: voor de aanvang van de diensten wordt het, vermoedelijk al sinds de late achttiende eeuw, kort geklept.

Over het als tijdsgrens gekozen jaartal 1700, is D. van den Hul zeer duidelijk: „na dit jaar is er alleen van toenemende verwaarlozing sprake. Pas in onze eeuw zien we een hernieuwde belangstelling.” Het jaar 1700 blijkt in feite te staan voor de latere zeventiende en de vroege achttiende eeuw, de periode waarin de belangstelling kenterde. Na de cycloon van 1674 werd de schade die de Utrechtse beiaarden en luidklokken hadden geleden, niet of nauwelijks meer hersteld. De interesse voor de klokken en het klokkenspel bleef sinds die tijd, in vergelijking met de late middeleeuwen en de Gouden Eeuw, minimaal.

Het beginpunt voor het door Van den Hul gegeven overzicht van het Utrechtse klokkenbezit en de luid- en speelgebruiken, ligt in de tweede helft van de veertiende eeuw; uit deze tijd dateren de oudste bewaard gebleven stadsrekeningen en de rekeningen van de kerken en kapittels. De eerste klok waarvan uit de archieven bekend is, wanneer en door wie deze werd gegoten, is de *vroegklok* van Jacobus Kannemaker uit 1385/1386, die in het torentje boven het koor van de Oudmunsterkerk hing. Van vele oudere klokken bleek uit de archivalia slechts het bestaan in de tweede helft van de veertiende eeuw, terwijl de berichten over hun ontstaan ontbreken.

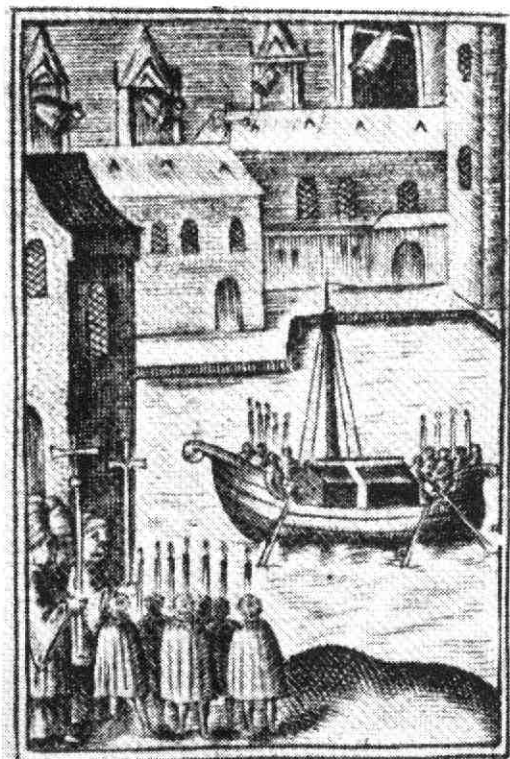
Als het oudste bericht over een klok (lees: klokken!) te Utrecht en in de Nederlanden - in zoverre daar in de achtste eeuw al van te spreken zou zijn -, citeert Van den Hul de kort ná het jaar 778 geschreven levensbeschrijving van de heilige Bonifatius. De monnik Willibald, presbyter van de Sint-Victorskerk te Mainz, verhaalde hoe een gezantschap uit Mainz, dat het lichaam van de te Dokkum vermoorde bisschop uit Utrecht kwam weghalen, daar te horen kreeg dat de roemrijke koning Pippijn verordend had dat het lijk niet buiten de stad mocht worden gebracht; de goddelijke macht was evenwel groter dan die van de koning, en al spoedig waren alle aanwezigen getuige van een wonder: vanzelf begonnen de klokken in de stad te luiden, ten teken dat het heilige lichaam weggevoerd moest worden. Wij geven hierbij de vermoedelijk unieke afbeelding van dit gebeuren, die voorkomt op een gravure uit de eerste helft van de zeventiende eeuw met scènes uit de vita van Bonifatius. (afb. 2) De bevolking en de prelaten van Utrecht staan

Een beierman, die met beide handen en één voet, drie klokken bespeelt.

Afbeelding in het zg. Pontificale van Sinte Marie, ± 1450. Utrecht, Universiteitsbibl. hs. 400, fol. 1 v.

met brandende kaarsen op de kade, vanwaar het schip met het lichaam van de heilige zojuist is vertrokken. De illustratie toont duidelijk wat de legende vermeldde: alle klokken in de stad luidden⁷.) Om dit wonderverhaal evenwel uit te leggen als „het oudste bericht omtrent een klok in de Nederlanden” lijkt ons een al te letterlijke interpretatie van een bron als deze: een heiligenlegende, die bovendien werd geschreven door een Angelsaksische monnik die hiervoor zijn informatie moest verkrijgen van vroegere bekenden van de heilige en uit bewaard gebleven correspondentie van de vermoorde bisschop. Het mirakel heeft stellig meer te maken met de context waarin de vita geschreven werd, dan met een werkelijke situatie in Utrecht.

De afvaart van het schip met het lichaam van de heilige Bonifatius, uit Utrecht, waarbij alle klokken van de stad op wonderbaarlijke wijze luidden.

Een van de twaalf scènes uit het leven van Bonifatius, afgebeeld op een gravure uit de eerste helft van de 17e eeuw. Verblijfplaats onbekend. (overgenomen uit: D. Westhoff, *St. Bonifatius in der bildenden Kunst*, z.pl. 1934, afb. 4).

De tot op heden verschenen literatuur over Utrechtse klokken en gieters, werd consciëntieus en nagenoeg volledig in het proefschrift opgenomen; zelfs zeer kort voor het afsluiten van de studie in juni 1982, gepubliceerde boekjes als S. Verbeek, *Hoor ik de Dom?*, J. van den Hurk & F. Rung, *Klokken van de stad Utrecht*, en de bundel *Ergens beginnen de klokken hun lied*, werden nog verwerkt. De laatste titel is helaas niet in de afkortingenlijst opgenomen, zodat de verschillende artikelen uit deze bundel in het literatuuroverzicht staan in een onoplosbaar „EBKL”. Het korte artikeltje van de Utrechtse stadsbeiaardier Chris Bos uit 1979, *De Klokken van de Klaas*, *Maandblad Oud-Utrecht*, 52, p. 90-91, is een van de weinige bijdragen die in het boek van D. van den Hul ontbreken. Een grote ommissie is, dat de in 1981 aan de Universiteit van Amsterdam met een „cum laude” bekroonde dissertatie van W. H. Vroom, *De financiering van de kathedraalbouw in de middeleeuwen, in het bijzonder van de dom te Utrecht*, Maarssen, 1981, niet door Van den Hul in zijn studie werd betrokken en zelfs niet is genoemd. W. Vroom behandelde in zijn vooral eco-

nomische bouwgeschiedenis van de Utrechtse Dom en Buurkerk, uiteraard ook een aantal aspecten die op de klokken betrekking hebben. Hierbij heeft Vroom beduidend meer onderzoek in de archieven van de beide Utrechtse kerken verricht, dan voor Van den Hul in het kader van zijn studie mogelijk was. Uit het boek van Vroom zijn dan ook een aantal aanvullingen te halen over de klokken van Buurkerk en Dom, en evenzeer over het gebruik van deze klokken. Anderzijds vult Van den Hul weer het werk van Vroom aan: zo wist de laatste dat *Jan die clockgieter* de St. Michiels- en de Mariaklok goot voor de Domkerk in 1534 en 1542, terwijl D. van den Hul deze gieter identificeerde als Jan Tolhuys⁸⁾. Op enkele punten zijn de beide auteurs het oneens. Bij Vroom weegt de kort voor 1400 hergoten *Kruisklok*, de *Campana Crucis* uit de Dom 1379, en bij Van den Hul 1397 pond: in de oudere literatuur (*Jaarboekje Oud-Utrecht*, 1925, p. 29 en *Bronnen tot de bouwgeschiedenis van de dom te Utrecht*, II-1, p. 74) was steeds sprake van 1397 pond. Waar en bij wie heeft de verschrijving plaatsgevonden?

In het kader van de bouwfinanciering waren niet zo zeer de uitgaven die aan de klokken werden gedaan, van belang (Vroom, p. 257, 530, 532, 533, 536, 541, 553, 554), als wel de inkomsten die door de klokken voor de bouw werden verworven. De Domfabriek spekte bijvoorbeeld in 1505/1506 haar kas met 695 rijngulden door de verkoop van oude luiddokken en ander bouwmetaal⁹⁾. Belangrijker werden de klokken vanaf 1562/1563, toen het luiden van de doods klokken (beschreven door Van den Hul op p. 75-80), als bron van inkomsten werd toegevoegd aan de kas van de Domfabriek. Van 78 rijngulden in 1562/1563 liep dit op tot 330 rijngulden in 1573/1574; over het jaar 1572/1573 werd slechts 60 rijngulden uit het luiden ontvangen, en in het laatste jaar dat deze inkomsten werden geboekt, 1579/1580, ontving men 126 rijngulden¹⁰⁾. Een van de eerste overledenen van wie de opbrengst voor het luiden van de doods klok in de fabrieksrekeningen van de Dom op 11 december 1562 werden verantwoord, was *magister Johannes Schorelius, canonicus S. Mariae*, „meester Jan van Scorel, kanunnik van Sinte Marie”; de schilder was op 6 december 1562 gestorven en werd begraven in de Mariakerk¹¹⁾.

Van de helaas onvermijdelijke zetfouten zijn er in het boek van D. van den Hul een aantal op essentiële plaatsen blijven staan. Behalve minder belangrijke spelfouten zoals de doodgravers die het intensieve ambt van *doorgravers* kregen (p. 93), vinden we een aantal namen op hinderlijk uiteenlopende wijze gespeld: *Gerobulus* naast *Berobulus* (p. 288 en 344), *Benignus* in drie verschillen varianten (p. 32, 33, 266, 269), *Oloff* naast *Olof Brinck*, en ook de boefklok *Rumstrate* heeft een herhaaldelijk wisselende naam (p. 26, 89). Bovendien ontbreken de klokkenamen in het register van het boek, wat symptomatisch is voor de aandacht die aan dit aspect van het onderwerp werd geschonken. Misschien zou een namen- en patrocinia-onderzoek als onderdeel van de studie over de Utrechtse klokken inderdaad te ver gevoerd

De duivel met een luidklok, het attribuut van de heilige Theodul, patroon van klokken en klokkengieters. Detail uit een gebrandschilderd raam, ± 1510, Zürich, Schweizerisches Landesmuseum.

hebben, maar de tijdens de promotie aan Van den Hul ontlokte uitspraak dat de klokkenamen niet van wezenlijk belang zouden zijn voor de geschiedenis van de klokken, is wel zeer aanvechtbaar. De eigen- en funktienamen van de luidklokken zijn twee verschillende, niet te verwarren elementen. Interessant zou een onderzoek zijn naar de relatie van beide en hun verhouding tot de patroonheilige(n) van stad, kerk of klooster, kapellen en altaren, en naar een eventuele samenhang met toonhoogte, afmeting en plaatsing. Deze bespreking willen we hetzelfde open einde geven als D. van den Hul zijn klokkenstudie¹²). Met spanning zien we uit naar de aangekondigde, binnenkort te verschijnen studie over de werkzaamheden van Jacob van Eyck, met name buiten de stad Utrecht, en over zijn verdienste voor de moderne beiaard, nl. het door velen verwachte resultaat van de, aanvankelijk toch zeker vooral op Jacob van Eyck gerichte studie van D. van den Hul, en de uitwerking van de vijfde stelling behorend bij zijn proefschrift: „de betekenis van jonkheer Jacob van Eyck zal men meer moeten zoeken in zijn werkzaamheden als beiaardier en beiaardtechnicus dan in zijn, overigens niet te onderschatten, activiteiten als fluitist en componist“.

A. M. Koldewij

Noten:

1. A. Lehr, *Van Paardebel tot Speelklok*, Zaltbommel 1981 (2e druk), p. 157-158.
2. Universiteitsbibliotheek Utrecht, hs. 400 fol. 1V. Dit handschrift, dat omstreeks 1450 ontstond, heet gewoonlijk naar de laatst bekende oude herkomst het Pontificale van Sinte Marie; waarschijnlijk is het oorspronkelijk afkomstig van het kapittel van Sint Jan te Utrecht. W. Jappe Alberts & C. A. Bouman, *Benedictiones episcopalis e libro pontificali ecclesiae sancti Johannis Ultraiectensis*, Groningen 1953, (*Fontes Minores Medii Aevi*, 7), p. V-XVIII.
3. D. van den Hul, *Klokkenkunst te Utrecht tot 1700*, Zutphen 1982, p. 93, 185 afb. 1.
4. *Klokken en klokkengieters: bijdragen tot de campanologie*, uitgegeven door de Historische Commissie van de Nederlandse Klokkenspelvereniging, z.pl. 1963, p. 159-216.
5. D. van den Hul 1982, p. 253-254.
J. van den Hurk & F. Rung, *Klokken van de stad Utrecht, Deel 1, Luiklokkenbestand Domjaar 1982*, Utrecht 1982, p. 16.
6. J. van den Hurk & F. Rung 1982, p. 16.
Programmaboek *Festival Oude Muziek 1983*, p. 33.
7. De Vita van Bonifatius door Willibald, werd uitgegeven door W. Levison, MGH SS rer. germ. in usum scholarum, *Vitae sancti Bonifatii archiepiscopi Mogentini*, 1905, p. 1-58.
G. Schnürer, *Bonifatius*, Mainz 1909.
D. Westhoff, *St. Bonifatius in der bildenden Kunst*, z.pl. 1934.
8. W. H. Vroom, *De financiering van de kathedraalbouw in de middeleeuwen*, Maarssen 1981, p. 553.
D. van den Hul 1982, p. 52-53, 239-240.
9. W. H. Vroom 1981, p. 515.
10. W. H. Vroom 1981, p. 519-520.
11. W. H. Vroom 1981, p. 268.
12. D. van den Hul 1982, p. 178.

BEDRIJFSMONUMENTEN IN HET GROENE HART VAN NEDERLAND

Monumentenzorg is (te) lang gericht geweest op de kunsthistorisch-architectonisch waardevolle monumenten: kerken, kastelen, stadhuizen en grote woonhuizen.

In de loop van de jaren '70 is vanuit Engeland de belangstelling overgewaaid voor een heel andere categorie van monumenten: de monumenten van bedrijf en techniek, ook wel bedrijfsmonumenten genoemd. Hieronder valt een breed scala van objecten: mijnschachten, fabrieken, oude kanalen, sluizen, bruggen, stations, watertorens, gemalen etc.

Ook het groene hart van Holland - het gebied tussen de vier grote steden - heeft een rijk bezit aan bedrijfsmonumenten.

Drs B. R. Feis, historicus uit Oudewater en drs P. Nijhof, planoloog te Nieuwegein, hebben in de jaren 1980-1982 een inventarisatie gemaakt van bedrijfsmonumenten in dit uitgestrekte gebied.

De resultaten ervan zijn neergelegd in de publicatie „Bedrijfsmonumenten in het groene hart van Holland“ en hebben geleid tot de oprichting van de Stichting Bedrijfsmonumenten Midden-Holland.

Op 11 januari 1984 zal drs P. Nijhof een lezing houden met ca. 150 dia's over bedrijfsmonumenten in het algemeen en die van de stad Utrecht en omgeving in het bijzonder (zie ook de agenda).